

ОСОБЛИВОСТІ МОВНОГО ЕТИКЕТУ УКРАЇНЦІВ У РОДИННИХ ВЗАЄМИНАХ НЕВІСТКИ ТА СВЕКРУХИ

Жодне суспільство, на якому б рівні воно не знаходилося, не може існувати без мови. Це стосується всіх народів, усіх шарів і прошарків соціуму і кожної окремої людини. Обслуговуючи потреби суспільства, мова виконує цілу низку функцій, серед яких комунікативна (мова використовується для інформаційного зв'язку між членами суспільства), експресивна (мова є універсальним засобом вираження внутрішнього світу індивіда), гносеологічна (мова є засобом пізнання світу), мис-летворча (мова є засобом формування думки - людина мислить у мовних формах), естетична (мова є знаряддям і водночас матеріалом створення культурних цінностей), культуруносна (мова - носій культури), номінативна (мовні одиниці служать назвами предметів, процесів, якостей, кількостей, ознак) тощо. [3, с. 81-90].

Мова - це не тільки засіб спілкування, а й природний резервуар інформації про світ, насамперед про свій народ. Мова, як відомо, - явище соціальне. Варто врахувати й індивідуальні властивості того, хто цією мовою користується: вік, освітній рівень, соціальний та життєвий досвід, безліч інших особливостей, що роблять людей не схожими один на одного, тобто яскраво індивідуальними.

Однією з найважливіших функцій людської мови є комунікативна функція. Століттями в процесі комунікації, обміну інформацією формувалася й мовний етикет того чи іншого народу.

Мовний етикет - це важливий елемент національної культури. Його національна специфіка у кожній країні надзвичайно яскрава, тому що на неповторність мови впливають особливості обрядів, звички людей, всього прийнятного і неприйнятного у поведінці [5, с. 151].

Етикетна ситуація завжди комунікативна. Етикет - це діалог, навіть коли учасники спілкування розділені часом та простором. Саме в цьому випадку можна говорити про «епістолярний етикет» чи «літературний етикет». Комунікативні ролі учасників спілкування взаємно обумовлені; з одного боку, вони визначаються їх статево-віковими та соціальними ролями, а з іншого - є функцією від самого комунікативного акту [1, с. 6].

У широкому сенсі мовний етикет характеризує практично будь-який успішний акт комунікації.

Мовний етикет у вузькому розумінні може бути охарактеризований як система мовних засобів, у яких виявляються етикетні відносини. Елементи цієї системи можуть реалізовуватися на різних мовних рівнях: лексичному, фразеологічному, граматичному та стилістичному.

Отже, мовний етикет - це функціонально специфічна система мови, яка має свої норми, функції, закони щодо комунікації людей, їх взаємодії у суспільстві, а одиницею цієї системи є словесні формули: звертання, привітання, прощання, вибачення, подяка, побажання, прохання, поздоровлення, запрошення, комплімент, присяга, похвалатощо [4, с. 33].

Етикет українців вироблявся, впродовж тисячоліть. Окремі вислови етноетикету сягають ще дохристиянського періоду і пов'язані з обрядністю язичників, звичаями, усталеними у слов'ян. Це також пов'язано з давніми культами. Мовний етикет українців, втілений у системі мовних знаків, символів, словесних формул, жестів, міміки, увібравши найдавніші звичаї та традиції, утворює цілісну систему, що слугує їм у найрізноманітніших ситуаціях спілкування і є одним із кодів, які відкривають своєрідність національно-мовної картини світу [2, с. 30-31].

У сім'ї закладаються засади світогляду. Повноцінна особистість не може сформуватися поза родиною, саме в сім'ї закладається фундамент фізичного, психічного, морально-етичного здоров'я. Родина сприяє соціалізації, формуванню й збагаченню духовного світу людини впродовж усього її життя. Характер взаємин подружжя в родині змінюється від однієї суспільно-економічної формації до іншої, від доби до доби, й визначається зрештою економічним ладом суспільства. Проте, основу етикету сімейних відносин усіх часів становить моральний принцип. Культура спілкування подружжя у сім'ї, їхня поведінка у побуті - головний критерій порядності й інтелігентності [6, с. 166-167].

Етикет сімейних взаємин зобов'язує членів сім'ї: не виявляти зневаги до захоплень інших; не засуджувати друзів іншого та не виявляти негативного ставлення до них; не підвищувати голос під час суперечок і непорозумінь; власний особистий простір має бути у кожного з членів сім'ї, і його повинні поважати.

Зрештою, добробут і щастя сім'ї величезною мірою залежить від уміння зі звичайного, буденного «створити свято» один для одного [6, с. 169].

Реалістична соціально-побутова повість Івана Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» на матеріалі повсякденного життя селянства у період реформування розкриває деякі риси вдачі українського народу, його індивідуалізм, прагнення жити окремим, самостійним життям. Конфлікт у повісті розпочинається саме між старшим і молодшим поколіннями. Увагу привертають напружені відносини між Мотрею та Кайдашихою — невісткою та свекрухою. Приводи до сварок у Кайдашевій сім'ї мають побутове забарвлення, але за ними стоїть набагато серйозніша проблема — духовна роз'єднаність членів родини, зокрема свекрухи Кайдашихи та невістки Мотрі Довбишівни. Повість була написана в 19 столітті, але риси стосунків між невісткою та свекрухою, які простежуються у даному художньому творі, мають місце й у сучасній дійсності.

Перше знайомство Марусі Кайдаш з майбутньою невісткою відбулося на сватанні.

Добридень, моя дитино! — промовила Кайдашиха до Мотрі тоненьким голосом [7, с. 195].

Звертання, *моя дитино* характеризує бажання свекрухи сподобатися майбутній невістці й показати, що вони майже одна сім'я.

Довбиші (родина Мотрі) були багаті, і Марусі Кайдаш хотілося показати себе з найкращого боку: вона чепурилася, чекала, поки її кілька разів попросять сісти на почесному місці — на покутті (куток, розміщений по діагоналі від печі). Її подарі заходилися накривати на стіл, а Кайдашиха стала придивлятися до Мотрі та хвалити її.

Спасибі тобі, **моє серце кохане**, що ти нас вітаєш, — промовила Кайдашиха до Мотрі [7, с. 197].

Автором використовується інверсія **серце кохане**, аби підкреслити найбільш значуще слово.

Кайдашиха намагалася сподобатися Мотрі та улестити її ніжними й добрими словами. Чітко простежується кордоцентризм, що характерний ментальності українського етносу.

Мотрі одразу не сподобався мед у голосі майбутньої свекрухи. Довбиші пригощали сватів, і Кайдашиха висловила свої побажання:

Даруй же, боже, нам і нашим дітям вік довгий та щасливий, щоб ти, **моя доню**, була здорова, як вода, щоб цвіла довіку, як рожса, щоб ти закрасила мою хату, **моя втіхо**, як зозуля садочок, приголубила мою старість. Пошли тобі, боже, вік веселий, якрибі вморі [7, с. 198].

Цікавим є те, що побажання Кайдашихи перегукуються з українською піснею ритуалу покривання нареченої, під час обряду весілля:

Ми ж тебе, сестриця, покриваємо,
Щастя, здоров'я наділяємо,
Щоб була здорова як вода, а багатая як земля.
Дай, Боже, дай! [9, с. 270-271].

Своєрідність даного побажання однієї з головних героїнь повісті І. Нечуя-Левицького значною мірою зумовлена освоєнням автором фольклору. І це цілком закономірно: пісенність, звичаї, обряди, легенди, повір'я, яскраві характери сільських дотепників та витівників — та атмосфера, у якій народжувався, міцнів і утверджувався інтерес І. Нечуя-Левицького до світу живого українського слова. Співи матері та дворових дівчат, фольклористичні зацікавлення батька, який захоплювався історією рідного краю, мали великий вплив на творчий доробок письменника з багатими фольклорними картинками.

Після Різдва Пресвятої Богородиці Карпо повинчався з Мотрею. Наступного дня після весілля свекруха, розуміючи, що Мотря вже нікуди не дінеться, примусила невістку зробити всю роботу.

Як *приставиш* до вогню борщ та кашу, то *вимети* хату та *накришиши* сала на вишкварки до каші [7, с. 202].

Свекруха одразу навантажує невістку роботою, простежується почерговість виконання дій у вигляді настанови: спочатку *приставиш* до вогню борщ та кашу, потім *вимети* хату та *накришиши* сала на вишкварки до каші. Проте сама Кайдашиха відпочивала на печі, але все рівно продовжувала стежити за тим, що робить Мотря.

Не дуже дави ножем, моє серденько любе, то горицк не буде скавучать, наче собака, що зав'язла в тину. Мотря замовкла й кинула ніж на лаву. Ніж задзвенів [7, с. 203].

Цей момент є показовим ще й тому, що Маруся Кайдаш зрозуміла норовистість Мотрі й почала її остерігатися.

Відносини свекрухи та невістки ще не зіпсовані побутовими моментами спільного життя, це підтверджують ласкаві звертання Кайдашихи **моя дитино, моє серденько, моя доню** до Мотрі. Але така ідилія продовжувалась недовго. Вже після першого тижня Кайдашиха перестала звати Мотрю серденьком і почала ставитися до неї, як до наймички.

Мотре! — кричала з печі Кайдашиха. — *Вставай* прясти [7, с. 206].

Як зазначалося вище, Мотря мала норов і вміла постояти за себе.

А я вам, **мамо**, не наймичка. Яйв своєї матері не була наймичкою [7, с. 208].

Звертання **мамо** було досить поширене в Україні кінця **19** ст. і було виявом поваги до старшої людини, тим більше у родині. Мотря, хоч і була невдоволена поведінкою свекрухи, але межі поваги не перетинала.

Коли настало літо, то сім'я почала проводити менше часу в хаті і колотнеча стихла. А восени Мотря народила сина. Дитина ненадовго помирила невістку зі свекрухою. Кайдаш був радий онукові і обіцяв побудувати молодій родині хату через сіни (нежила частина селянських хат і невеликих міських будинків, яка з'єднує жиле приміщення з ганком або ділить хату, будинок на дві половини). Влітку хату освятили, і молоді пішли туди жити. Згодом інший син Лаврін знайшов собі дружину Мелашку - спокійну, тендітну, боязливу. Ставлення свекрухи до нової невістки не дуже відрізнялось від ставлення до попередньої. Воно було продиктовано правилом сімейної ієрархії. Мелашка була «новобранцем» у родині, тому Кайдашиха намагалася всіляко вказати невістці на її місце.

Чого ти стоїш, ніби сьогодні привезена? Он зосталось тіста на руках на цілий хліб. *Пообшкрібай* ножем тісто в діжку та *порайся* коло печі [7, с. 239].

Мелашка зітхала. Вона почувала, що рідна мати і б'є, та не болять, а свекруха словами б'є гірше, ніж кулаками. В усній народній творчості українців яскраво оспівувався від'їзд молодої до свекрів.

Ой ходила павонька щирім бору, Погубила пір'ячко в шовкову траву.

Не так мені жаль павоньки, як пір'я її.

Но мені жаль дитиньки в чужій стороні,

Бо чужая сторононька без вітра шумить, Бо нерідний батенько не б'є, та болять [8, с. 511].

Цей приклад пісні українського фольклору засвідчує нелегке життя молодих дружин у колі сім'ї чоловіка, що є актуальним і дотепер.

З моменту, коли Мотря з Карпом почали жити в іншій хаті за стіною, сварки між свекрухою та невісткою стали гострішими, адже Мотря вважала себе самостійною господинею і не бажала бачити на «власній території» Кайдашиху та Мелашку і чути їх настанови й дорікання.

Не мети до порога, бо мені треба через поріг ходити! - ляснула Мотря.

Авжеж, велика пані. Покаляєш, **княгине**, золоті підківки, - сказала Мелашка [7, с. 305].

Звертання **княгине** вжито іронічно. Це звертання засвідчує зверхнє ставлення Мелашки до Мотрі.

Коли помер Омелько Кайдаш, його поховали з великою честью. Але вже на четвертий день стали ділити спадщину. Почалася нова хвиля сварок між Мотрею і Кайдашихою.

Іван Нечуй-Левицький майстерно показав архаїку сімейних відносин: прийняття чужої людини до свого роду, а в ментальності предків чужий - це ворог. Тому, зосереджуючись саме на взаєминах свекрухи і невістки у родинному колі, зауважимо, що до одруження Мотря була гарна, працьовита, горда і трохи «бриклива» дівчина, але з часом вона стала сварливою, жадібною, скупюю і заздрісною жінкою. Такі зміни пояснюються тим, що Мотря навчилася захищати право на власне сімейне життя, право бути незалежною господинею, віддзеркалювати напади свекрухи, адже у родині Кайдаш вона була чужою. За давніми традиціями, що відтворив український фольклор, свекруха отримувала помічницю, підтримку, коли невістка приходила в її дім. У свою чергу молода дівчина мала підкоритися свекрусі. Якщо ж говорити про Марусю Кайдаш, її характер формувався в умовах кріпацької дійсності. Це пояснює те, що на своїх невісток Кайдашиха дивилася як на наймичок, які виконуватимуть майже всю її роботу. Таке ставлення свекрухи налаштувало проти неї невісток, а потім призвело до численних сварок, непорозумінь, які послугували нам яскравим лінгвістичним матеріалом для аналізу мовного етикету українців. Адже мова утримує в одному духовному полі національної культури усіх представників певного народу і на його території, і за її межами. Мовний етикет є матеріалізованим виявом духу народу, одним із засобів його самопізнання.

Література

1. Байбурин А. К. У истоков этикета: Этнографические очерки / А. Байбурин, А. Топорков. - Ленинград.: Наука, 1990. - 265 с.
2. Богдан С. К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність / С. К. Богдан. - К.: Рідна мова, 1998. - 475 с.
3. Іванишин В. П. Мова і нація / В. Іванишин, Я. Радевич-Винницький. - Дрогобич.: Видавнича фірма «Відродження», 1994. - 218 с.
4. Радевич-Винницький Я. К. Етикет і культура спілкування / Я. К. Радевич-Винницький. - Львів.: Сполом, 2001. - 223 с.
5. Формановская Н. И. Речевой этикет и культура общения / Н. И. Формановская. - М.: Высшая школа, 1989. - 112 с.
6. Шеломенцев В. М. Етикет і сучасна культура спілкування / В. М. Шеломенцев. - [2-е вид.]. - К.: Лібра, 2003. - 416 с.
7. Нечуй-Левицький І. С. Кайдашева сім'я. Микола Джеря / І. С. Нечуй-Левицький. - Харків.: Ранок, 2006. - 336 с.
8. Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського. - К.: Наукова думка, 1974. - 782 с.
9. Ящуржинский Хр. П. Свадьба малорусская, как религиозно-бытовая драма / Хр. П. Ящуржинский // Киевская старина. - 1896. - № 10-12. - С. 234-273